

Az első kiérlelt világbirodalom: a III. Ur-i dinasztia

Pálfi Zoltán

Mezopotámia nemcsak a civilizáció egyik bölcsője, nemcsak az írás őshazáját tisztelhetjük benne, hanem a birodalomalkotásban is megilleti az elsőség. A Kr. e. 3. évezredben két birodalom is felemelkedett, és noha a III. Ur-i dinasztia állama az Akkád birodalom mögött a második volt, kiépítettsége, szervezettsége, stabilitása – és tegyük hozzá, jóval szélesebb és megbízhatóbb ismereteink – miatt ezt tekinthetjük az első érett, másként fogalmazva az első valódi birodalomnak.

Mezopotámia mindig ösztönzőleg hatott a szomszédos térségekre: már a 4. évezredtől megfigyelhetjük a vele való érintkezés során született, ún. másodlagos civilizációk kialakulását, melyek néha önállósodtak, és maguk is centrumokká váltak, néha pedig megmaradtak perifériáknak, melyekre a régi és új centrumok megpróbálták kiterjeszteni gazdasági, majd később politikai befolyásukat. Ezt az intenzív kapcsolattartást a Folyóköz természeti viszonyai is indokolták: e terület szinte minden nyersanyagból behozatalra szorult, amit a megtermelt élelmiszerfőlösleg révén kellett biztosítani. E szükségszerű kereskedelem megszervezése siettette az államok kialakulását, és később a több államot, majd a perifériát is betagozó *világbirodalmak* létrejöttét is elősegítette.

Akkoriban a világot egy adott térség, egy adott kulturális egység és az azt körülvevő, a térséghez kulturálisan vagy kereskedelmileg kapcsolódó régiók jelentették, ezen kívül az ismeretlen, a kaotikus külvilág terült el. Egy több államot magában foglaló birodalom akkor válhatott világbirodalommal, ha e kapcsolódó régiókból is minél többet elfoglalt, sőt esetleg az ismeretlenbe is eljutott.

A KORADINASZTIKUS KOR ÖRÖKSÉGE

Koradinasztikus kornak a 3. évezred kezdetétől kb. a 24. század közepéig, az Akkád dinasztia fellépéséig tartó időszakot hívjuk. Ez az önálló városállamok korszaka. Ezen államok a görög poliszokhoz hasonlóan nemcsak egy városból álltak, hanem az őket körülvevő falvakból és kisebb tanyákból, de az is előfordult, hogy több várost is magukban foglaltak. Minden városnak megvolt a maga panteonja, ám a főbb isteneket valamennyi városban tisztelték.

A városállamok között megfigyelhető az együttműködés: olyan létfontosságú feladatokra, amelyek meghaladták egy-egy város erejét, szövetségekbe tömörültek. E munka főleg a közlekedést és öntözést biztosító csatornaépítés, egy-egy kiemelt templom építése, esetleg egy komolyabb katonai vállalkozás lehetett. A szövetségekben leggyakrabban Nippur és Uruk neve tűnik fel, ami a két város kiemelt szerepére utal. Az előbbiben nyilvánvalóan Enlilnek, a főistennek szólt a tisztelet, utóbbi An, az ég istene, továbbá Inanna, a sumer szerelemistennő székhelye volt, de ezen felül is jelentős központ lehetett, amire az irodalmi hagyomány is utal. Dél-Mezopotámiából leleteik gazdagsága miatt meg kell még említenünk Ur és Lagas városát. Az északi területek legfontosabb települése ebben az időben Kis volt. Az irodalmi szövegeken és feliratokon kívül ezt mutatja a

rejtélyes ‘Kis királya’ cím is, amelyet más városok uralkodói is viseltek. Egyes elképzelések szerint ez valós főhatalmat jelentett, mások inkább a cím szimbolikus jelentését hangsúlyozzák, megint mások vallási szerepet tulajdonítanak neki. A városok fölötti valós hatalmat nem tartom valószínűnek: ebben az időben még túlságosan alapvető volt az önálló városokra épülő berendezkedés. A koradinasztikus kor vége felé egyre erősödtek az integrációs törekvések. Ennek egyrészt gazdasági oka lehetett: a csatornaágak megváltozásával és a szikesedéssel egyes városok le hanyatlottak, mások fölemelkedtek, és ez állandó konfliktusokat okozott, holott a megtermelt élelem mennyisége nem, csak területe változott; ezt a problémát egy központi hatalom kezelni tudta volna. Hasonló igényt hívhatott életre a külkereskedelem ellenőrzése is. A kereskedelmi útvonalak megegyeztek a 4. évezredben – vagy még korábban – követettekkel, és az irodalmi szövegek is megőrizték e hol békés, hol háborús, de mindig gazdasági indíttatású kapcsolatok emlékét. Ezen útvonalak mentén történt a mezopotámiai kultúra elterjesztése is: elsősorban az ékírást és az ezzel megörökített tudományosságot vették át a szomszédos területek, de az építészeti megoldások terén is sokat köszönhetnek a Folyóköznek. A kulturális expanzió tehát jóval megelőzött bármilyen politikai hódítást; azt mondhatjuk, az akkulturációs folyamat már befejeződött a birodalmi hódítások előtt – legalábbis ami a hasonló életmódot folytató térségeket illeti. Megszületett az ‘Ország’ és az idegen – ellenséges – világ szembeállítása is.

Szólni kell még a lakosság összetételéről: az újabb kutatások tisztázták, hogy a sumer lakosság mellett már ebben az időszakban megtalálható a város lakó akkád népeség. Az Akkád-dinasztia felirataiból pedig az olvasható ki, hogy egymás mellett létezett egy déli, tisztán sumer nyelvű írónoki hagyomány, és egy északi, sumer-akkád tradíció. A mindennapokban pedig valószínűleg mindkét térség két nyelvű volt, délen sumer, északon akkád többséggel; a több évszázados kölcsönhatás mindkét nyelven kimutatható.

Biztos, hogy a nomádok már ekkor is jelen voltak a térségben, ez a réteg azonban régészetileg szinte megfoghatatlan, az írott anyagban pedig még nincs nyomuk.

A BIRODALMI GONDOLAT MEGJELENÉSE: AZ AKKÁD DINASZTIA

A mezopotámiai történeti emlékezet az akkád Sarrukínnak tulajdonítja az első birodalom megteremtését. Milyen jellemző lehetett ez a hatalom, és hogyan sikerült neki az, ami előtte senkinek? Azt láttuk, hogy a koradinasztikus kor végén már léteztek integrációs törekvések, Sarrukín esetében azonban másról lehet szó. A későbbi emlékezetben hol

egyértelműen utalnak nomád származására, hol csak annyit említenek, hogy tisztségviselő volt Kis korábbi királya alatt. Sarrukín a nomád vándorló életmódból hozhatta magával a nagyobb térségek feletti ellenőrzés gondolatát, és ezt párosította össze a város lakó kultúrával, megteremtve saját ideológiáját: ebben az északi írónoki hagyományra támaszkodott, de a déli kultúrát is tisztelte. Sarrukín új fővárost alapított, Akkád, melyet azonban még nem sikerült megtalálni. Feliratai szerint keleten eljutott Elámba, nyugaton Mári és Ebla városába, sőt az Amanus- és a Taurus-hegységbe is. Délen átkelt Tilmun (a mai Bahrein) szigetére, és a távoli Magan és Meluhha (kb. Omán, illetve az Indusz-civilizáció) hajói „Akkád rakpartján kötöttek ki”. Nem tudjuk, meddig terjedt a birodalom valójában: a távoli hadjáratok valószínűleg zsákmányszerző portyák lehettek, ugyanakkor a mai Szíriában két erődjét is ismerjük. A birodalomszervezés megoldatlanságára több jel is utal: szintén az utókor szerint Sarrukín igen feszült viszonyban állt főembereivel, és két utódját, Rímust és Man-istusut is saját emberei ölték meg. A másik ilyen jel a városok önállósági törekvése volt: Rímus ellen elsősorban a déli sumer városok lázadtak fel, de Sarrukín unokája, Narám-Szín ellen szinte az egész birodalom felkelt. Noha a királynak ekkor még sikerült úrrá lenni a válságon, az utolsó király, Sarkali-sarri alatt egy hegyi nép, a gutik állandó betörései nyomán szétesett a birodalom, és a városok újból önállóvá váltak. A kép mindenképpen ellentmondásos, mert a békés időszakokban virágzó gazdasági életéről és életteli, megújuló képzőművészetről vannak adataink.

Fontos változások történtek a titulaturában is. Először a ‘Kis királya’ cím értelmezése módosult: akkádul olvasva ez ugyanis a mindenség királyát jelentette. Narám-Szín, utalva hódításaira és a birodalom általa elért legnagyobb kiterjedésére, fölvette ‘a négy világtáj királya’ címet is. Nála jelent meg a mezopotámiai történelemben először az uralkodó istenítése: neve elé az istenre utaló jelet tette, és híres sztéléjén az istenségre utaló szarvkoronával ábrázolta magát. Ezzel a közte és a városok közti megváltozott viszonyra utalt: korábban egy ember csak egy város fölött uralkodott, az egész térségre csak az isteni szféra lakóinak volt rálátásuk. Ezt a merőben új uralmi formát kellett ezzel az új címmel kifejezni.

Akkád birodalma joggal tart igényt az első világbirodalom címére, bár helyesebb birodalmi prototípusról beszélünk: a nagy hódítások és a külső területek feletti ellenőrzés belső instabilitással párosult, valószínűleg a közigazgatás és a hatalmi struktúra hiányosságai miatt – bár e téren forrásaink igen hiányosak. Mindenesetre ettől fogva a városok egymás mellettiségéhez már a jóval nagyobb területet átfogó hatalom gondolata társult, és ennek kész volt a megfelelő titulaturája is – idő kérdése volt csak, mikor jön a következő egyesítési kísérlet.

A SUMER RENESZÁNSZ KEZDETE: LAGAS FELVIRÁGZÁSA

A guti uralom, vagy inkább az állandó guti betörések főleg az északi területeket fenyegették. E helyzetben az ismét önállóvá vált déli városállamok újjáépíthették kereskedelmi kapcsolataikat, és gyors fejlődésnek indulhattak. Leghamarabb a jelentős múlttal rendelkező Lagas tért magához az ún. II. Lagasi dinasztia alatt. A városállam egy időre a térség vezető hatalmává emelkedett, és Gudea alatt érte el fénykorát: a hallatlan fejlődést jól mutatják az uralkodó feliratos szobrai, valamint nagy templomépítő himnusza is. A városállam valószínűleg ellenőrzést, de legalábbis igen komoly befolyást gyakorolt a déli területek fölött. Többek között erre utal az is, hogy a III. Ur-i dinasztia második királya 30. uralkodási évéig a lagasi naptárat használták Urban! Ám Lagasnak elsősorban kulturálisan köszönhet sokat a későbbi birodalom: az említett templomépítő himnusz és a szoborfeliratok stílusát tükrözik Ur királyainak himnuszai, és igen valószínű, hogy az itteni pecsét-henger-faragás és -ikonográfia vált a birodalmi gliptika stílusának alapjává.

A III. Ur-i dinasztianak, akárcsak birodalomépítő elődjének, öt királya volt, ezek sorrendben a következők: Ur-Namma (2112–2095), Sulgi (2094–47), Amar-Szu'ena (2046–38), Su-Szín (2037–29), Ibbi-Szín (2028–04) – megjegyzendő, hogy a mezopotámiai gyakorlat szerint az uralkodó halálának évét még róla nevezték el, és csak a következő év lett az új király első éve. A két utolsó király akkád nevet viselt, bár ők is sumerul, Szu'en-nek ejtették. Ez az újabb birodalmi kísérlet már a kezdetektől jóval tudatosabb volt, ám a külső körülmények nem tették lehetővé, hogy elődjénél tovább maradjon fenn.

A BIRODALOM KEZDETEI

Noha a guti betörések elsősorban az északi térséget veszélyeztették, a délre is elérő portyák és a Folyóközbe betelepült szórványcsoportok mégis zavaró tényezőt jelentettek. Egy nagyratörő uralkodónak tehát elsődleges feladatává vált a gutik kiűzése. Ezt az uruki Utu-hegal tette meg, aki egyesítette Urukot és Urt, sőt az Akkád-dinasztia címeit felvéve jelezte igényét a teljes uralomra. Ur katonai kormányzójává Ur-Nammát tette, akiről elképzelhető, hogy a testvére volt. Nem tudjuk, mennyire akart Ur-Namma függetlenedni Utu-hegaltól, mert az uruki király rövid uralkodás után meghalt. Az önállósodott Ur-i király útjában csak egy erős városállam maradt: Lagas. Sajnos innentől kezdve a király egyeduralmává válásáig meglehetősen hiányosak és ellentmondásosak az adataink, mert a lagasi feliratokban szinte semmi utalás nincs az eseményekre, olyannyira, hogy még a II. Lagasi dinasztia uralkodási időszaka is kérdéses. Egyetlen adatunk, hogy az Ur-i király törvénykönyvének bevezetőjében megemlíti a lagasi Namhani legyőzését. Akárhogy is alakult, az összecsapásból Ur-Namma került ki

győztesen, és Lagas a birodalom részévé vált. Különleges szerepét viszont végig megőrizte: hagyományosan innen került ki a birodalmi kancellár (*szukkal-mah*), a tartományok szervezésekor ez lett a legnagyobb területi egység, és a legtöbb gabona is itt termett.

Mezopotámia egyesítését követően az új király hadjáratot vezetett Elám és a keleti területek ellen, és ezt győzelmesen befejezve fölvette a 'Sumer és Akkád királya' címet. Ezzel párhuzamosan rendkívüli tudatossággal fogott hozzá a birodalom megszervezéséhez. Felismerte, hogy berendezkedése nem lehet tartós szilárd gazdasági, infrastrukturális és ideológiai alapok nélkül. Az előbbi kettőt nagyszabású csatornaépítéssel biztosította, elsősorban Ur környékén. Ezzel gyors közlekedést tett lehetővé, biztosította az öntözött területek növelését és így a szilárd gabonaellátást, valamint az elmocsarasodott partvidéken át újból megnyitotta az utat a Perzsa-öböl felől érkező áruk előtt. Ezen ténykedése olyan jól sikerült, hogy utódainak nem is volt szükségük komolyabb fejlesztésekre.

Uralma ideológiai alapjait számos templom megépítésével biztosította. Az igen költséges beruházások demonstrálták a lakosság előtt az ország prosperitását, a király népéért való fáradozását; ezt a gyakorlatot utódai is átvették, és a látványos építkezések azóta is minden hatalmon lévő erő számára hálás feladatnak bizonyulnak. Először természetesen Ur városában építette fel a holdisten, Nanna-Szu'en templomát és a lépcsős *zikkurratut*, majd a környékbeli városok után sor került a távolabbi településekre, beleértve a kultikus központot, Nippurt, és a kiemelt jelentőségű Urukot.

A fentiekén kívül Ur-Namma nevéhez köthető az első ismert „törvénykönyv”, bár Mezopotámia és általában az ókori Közel-Kelet esetében helyesebb ítéletgyűjteményről beszélni. Ebben – szemben például a későbbi Hammurápi-gyűjteménnyel – a büntetéseket pénzzel is kiválthatták, a „szemet szemért, fogat fogért” elve hiányzik. Szintén az ő uralkodása alatt készültek az első királyhimnuszok, ami jól mutatja az irodalmi élet fellendülését.

A külpolitikára visszatérve feltűnő, hogy az uralkodó utódjához képest keveset háborúzott; ez nyilván a belső szervezés feladatával magyarázható. A birodalom gyarapításában, majd a jószomszédi viszony fenntartásában a házasságpolitika is szerepet kapott, ami új jelenség volt. „Te csak házasodj, boldog Ausztria!” – hangzott a mondás a Habsburgok felemelkedésének időszakában, és ezt az elvet érvényesítette a király is. Ur-Namma Mária uralkodójának lányát kérte meg Sulgi számára, és ezzel befolyása alá vonta a szíriai várost. Mária elvileg mindvégig független maradt, de az ideológiát megvizsgálva kiderül majd, hogy a dinasztia királyai mindig is a magukéhoz tartozónak vélték a várost. Ez a dinasztikus kötelék különösen eredményes volt, mert e térségben semmilyen katonai vállalkozásra nem került sor. Ennél nyugatabbra azonban már nem terjeszkehdhetett a birodalom: az újonnan alakult amurrú államok útját állták a további hódításoknak.

SULGI MAGASZTALÓ ÉNEKE ÖNMAGÁRÓL

Király vagyok, anyám méhe óta hős vagyok,
 Sulgi vagyok, születésem óta erős férfi vagyok,
 vad tekintetű oroszlán, a Sárkány szülötte vagyok,
 a négy világtáj királya vagyok,
 csordás, a fekete fejűek pásztora vagyok,
 hatalmas, minden országok istene vagyok,
 Ninszuna szülötte, gyermeke vagyok,
 a fénylő An szívének választottja vagyok,
 az Enlil szabta sorsú férfi vagyok,
 Sulgi, Ninlil kedvese vagyok,
 akit Nintu dédelget, én vagyok,
 akit Enki bölccsé tett, én vagyok,
 Nanna erős király vagyok,
 Utu feltátozott torkú oroszlánja vagyok,
 Sulgi, az Innin ágyékára kiválasztott vagyok,
 az úton siető délceg számár vagyok,
 a karavánúton farkát lobogtató hegyi számár vagyok,
 Szumugan jófutású számárcsödöre vagyok,
 Niszaba nagytudású írnoka vagyok.

Miként vitézségem, miként erőm,
 tökéletes a bölcsességem,
 szilárd szava mérközni kész.
 az igazságot szeretem,
 a gonoszságot nem szeretem,
 a gonoszan mondott szót s öté n gyűlölöm;
 Sulgi vagyok, az erős király; az élre kiálló vagyok.

Én, a fensőbb erejű, alkotó erőm miatt,
 boldogan
 lábamra álltam, s az Ország útjait bejártam:
 az útszakaszokat kijelöltem, erődöket építettem,
 mellettük kertet ültettem, pihenőhelyet létesítettem,

Amikor Ur-Namma egy gutik elleni hadjáratban meghalt, utódaira egy jól szervezett, erős, tartalékokkal rendelkező nagyhatalmat hagyott. Követőin volt a sor, hogy munkáját továbbfejlesztve megteremtsék a világbirodalmat.

A BIRODALOM FÉNYKORA

Sulgi méltónak bizonyult az apai örökségre. A csatornahálózat kisebb mértékű bővítése után az úthálózatot építette ki, mégpedig rendszeres időközönként erődített pihenőkkel; ehhez hasonló eljárással már az Akkád-dinasztia királyainál is találkozunk. Szintén apját követte nagyszabású építkezéseivel is. Jelentősebb volt az adminisztráció központosítása: innentől fogva minden állami jövedelmet központilag kezeltek, a bevételeket-kiadásokat naponta feljegyezték, majd havonta és évente összesítették. Több adminisztrációs központ is létesült, a legismertebb az állatállományt befogadó és elosztó Puzris-Dagan (a mai Drehem). Ezzel összefüggésben került sor az írás megreformálására, illetve az egységes mértékrendszer bevezetésének kísérletére, bár ez csak részleges eredményeket hozott. Szintén Sulgi vezetett be helyi naptárat Urban, hogy függetlenedjék a lagasitól. Kb. 20 királyhimnusza mutatja az udvari kultúra virágzását.

Külpolitikáját a terjeszkedés jellemzi. Mivel nyugaton Mária határán túlra nem mehetett, kelet és észak felé növelte a birodalmat: keleten tartósan berendezkedett Szúszában, sőt megemlékezik ottani építkezéseiről is; északon Assur vált egy tartomány székhelyévé. Ugyanígy elfoglalta a Tigristől keletre, a Dijála-völgyben fekvő városokat, ám ezzel együtt a hegyi törzsek szállásterületei is bekerültek a birodalomba, és ellenük rendszeresen hadat kellett viselnie. A hódításokat, vagy távolabbi területeken a szorosabb vagy lazább vazallitást házasságokkal igyekezett megszilárdítani. Főfelesége Esnunnából származott, lányait Elám távolabbi városaiba vagy a Perzsa-öböl partvidékére adta férjhez. A gyakorlatot az utódok is átvették, és fő- illetve mellékfeleségeik gyakran származnak e régiókból. Sulgi csupán egyetlen fronton kényszerült védekezésre: a szíriai sztyeppék felől beáramló nomádokat ő is, utódai is igyekeztek feltartóztatni – amint majd látni fogjuk, nem sok sikerrel. Ekkor azonban ez a fenyegetés még nem tűnt igazán veszélyesnek.

A hódítások eredményeként létrejött egy valódi világbirodalom, mely néhol a szomszédos térségek határvidékeit is befolyása alatt tartotta. A változás az Akkád birodalomhoz képest annyi volt, hogy ezúttal a meghódított területek közigazgatásilag is betagozódtak az államigazgatásba, és az elosztási rendszer révén a gazdaság vérkeringésébe. Nem meglepő, hogy ezek után Sulgi is istenné nyilvánította magát, és megkövetelte saját kultikus tiszteletét.

Utódai alatt érdemi újítás nem történt, kivéve Amar-Szu'ena naptárreformját, melynek során a központi elosztás javítása végett összehangolta az Ur-i, a nippuri és a Puzris-Daganban használt naptárakat. Ezen kívül Sulgi, a nagy előd részére előírta a rendszeres áldozat-bemutatást Nippurban, nyilvánvalóan saját legitimitációját erősítve ezzel. Sulgi két utódjára is jellemző volt az építkezés, valamint a sikeres hadjáratokról szóló állandó tudósítás; ez utóbbi Ibbi-Szinnél is megtalálható, neki azonban a gyökeresen megváltozott politikai helyzet miatt alig volt ideje építkezni...

Á BIRODALOM SZERKEZETE

Jászi Oszkár egy jóval későbbi birodalom, a Habsburg-monarchia felbomlásának elemzésekor elkülöníti a fennmaradás irányába ható centripetális, és a felbomlást előidéző centrifugális erőket. Az alábbiakban ezt a felosztást követem, hangsúlyozva, amit már Jászi is kiemelt, hogy egyes összetartó erők a későbbiekben maguk is széthúzókká váltak, vagy ilyen erőket hoztak létre.

Az egyik legjelentősebb összetartó erő a jól megszervezett közigazgatás volt. Mivel a birodalom már Ur-Namma idejében túl nagy volt ahhoz, hogy egyetlen – különösen egy ennyire déli – városból irányítsák, a tartományokra osztás egyúttal a stabilitás alapfeltétele is volt. A tartományok élére kinevezett kormányzók természetesen kötelesek voltak lépéseikről beszámolni az uralkodónak, ám a helyi kérdésekben viszonylag szabadon dönthettek. Két nagy közigazgatási egység létezett, a magterület és a peremvidék, melyek az adózás szempontjából is különböztek, továbbá elkülönült egy polgári és egy katonai közigazgatás. A tartományok élén az *enszi* állt, sokszor a helyi elitből kiválasztva, aki az ítékezésért, az adott tartomány beszolgáltatásaiért, a kultuszok megfelelő elvégzéséért felelt. Emellett léteztek katonai körzetek, melyek csak nagyjából fedték a tartományok határait. Ezek élén a király által kijelölt tábornok, a *sagina* állt. A magterületeken a két rendszert szigorúan elválasztották, míg a peremen a *saginák* képviselheték a polgári irányítást. Az *enszikkel* szemben ők gyakran vagy a peremterületekről származtak, vagy királyfiak voltak. Gyakran előfordult a tábornokok beházasítása a királyi családba, hogy ezzel biztosítsák hűségüket. A felemelkedésnek ez a lehetősége szintén a birodalom szilárdságára utal, hiszen így a perifériák lakossága nem érezte kirekesztve magát a hatalomból, valamint látszott, hogy az uralkodó egységes egészként, és nem egy jobb és egy rosszabb részként kezeli országát. A kívülről jött *homo novusok* nyilván a birodalom egységének híveivé váltak. A rendszernek voltak veszélyei is: válság idején az adott körzet felduzzasztott katonasága miatt egy-egy *sagina* túl nagy erőhöz juthatott, illetve a helyi származású *enszik* a rendszer gyengülése esetén megpróbálhattak elszakadni. Ilyen azonban a dinasztia utolsó húsz évét leszámítva nem történt.

A király utáni két legfontosabb tisztség a legfőbb kultikus méltóság, a *zabar-dab*, és a legfőbb politikai funkció, a *szukkal-mah* volt. A *zabar-dab* (szó szerint a '[aki a] bronz[edényt?] megfogja') felelt az uralkodói kultuszok lebonyolításáért, szervezéséért, és rejtélyes módon egy kisváros, Urusagrig állat-beszolgáltatását is ő felügyelte, sőt később a helyi *enszi* viselte a tisztséget. A *szukkal-mah* ('legfőbb követ') volt a birodalmi kancellár vagy nagyvezír. Ő felelt a királynak alárendelt személyekért, a polgáriakért és a katonákért is. Ahogy már említettem, a *szukkal-mah* mindig Lagasból származott, sőt a cím egy ideig örökletes címmé vált.

Adózás szempontjából a kétféle területen két teljesen eltérő rendszer létezett. A perem az ún. *gun-mada* adót ('az [idegen] ország adója') fizette: az itt katonáskodó rétegnek kellett állatokat beszolgáltatni, mégpedig a ranggal arányosan növekvő mennyiséget, a *saginának* például 10 szarvasmarhát és tízszer annyi, azaz 100 birkát vagy kecskét. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a katonák ezt nem a magánvagyonukból fizették, hanem begyűjtötték a rájuk bízott körzetben. A magterületeken az ún. *bala*-rendszer működött: egy-egy tartomány *enszije* vagy templomi alkalmazottja beszolgáltatta az adót a központi elosztóhelyek valamelyikére. Mivel minden tartománynak megvolt a maga saját terméke, az így befolyt javakat a központ kiutalta azon tartományoknak, ahol az adott termék hiányzott. A *bala*-rendszer másik típusa már vallási természetű, és a görög *amphiktüóniákkal* rokonítható: az egyes tartományok az év egy-egy hónapjában gondoskodtak a nippuri – néha Ur-i vagy uruki – templomok áldozati állatairól. Ez esetben is megfigyelhető Lagas

beléjük megbízható embereket telepítem.

Ha valaki észak felől jön, ha valaki dél felől jön,

hűvösükben pihenést leljen;

aki a karavánutat járja, újtán éjjel is haladhasson,

vagy az erődbe húzódhasson, mint jól épült városba.

Hogy a nevem örök időkre fennmaradjon,

hogy az ajkáról elé ne múljék,

hogy az Országban hírem keljen,

hogy parancsomat minden országok kövessék:

ezért én, a gyors térdű, erőm teljében talpra álltam,

ezért én, a sebes léptű, Nippurból Ur tégláihoz siettem;

gyorsan haladtam, hajtott a szívem,

mintha az út egy danna volna csak;

az oroszlán, a fáradhatatlan ifjú: erőmet felmutattam.

Derekam rövid ruha takarta;

mint a galamb, ha kígyó elől meredekken húz a magasba,

karom összezártam;

mint az Anzu sas, ha hegyre emeli szemét,

öles léptekkel haladtam.

A síkságon alapított városaim hozzám sereglettek,

fekete fejű népemre – számuk akár a juhoké –

kegyes pillantást vetettem.

Mint a folyondár a hegységben, mely a föld ölére simul,

mint a falvak fölött tündöklő Utu:

az Ekisnugalba én úgy vonultam,

bőséget rendeltem Szu'en Házának, a bőtejű karámnak,

bikákat vágtam le, juhot végtelen sokat,

dobon, üstdobon, vidám ütemet vertem,

lanton édes dallamot játszottam.

Én, Sulgi, a mindent megszaportó, ételt áldoztam;

mint egy oroszlán,

királyi székhelyem rettenetébe öltözötten,

Ninegala fenséges palotájában

térdet hajtottam, friss vizet kínáltam italul,

térdet hajtottam, kenyeret kínáltam ételül.

Mint Ninsara, a sólyom, felemelkedtem, Nippurba, városomba vissza igyekeztem.

Szélvész süvített, orkán tombolt e napon,
észak szele a déli szélnek rontott, kava-
rogtak,
az eget villámok hasították, elszabadult
a hét szél,
bömbölő vihar rázta a földet,
az ég terein lskur dörgő hangon dalolt,
az égi szél a földön vízből torlasztott
falat,
apró jégköveket, nagy-nagy jégköveket –
hátamra szórta sűrű zuhatagát.

Én, a király, mit sem féltam, meg sem
ijedtem,
mint a kölyökorszlán, fel-felszökve
siettem,
mint a pusztai számár, futva robog-
tam,
mint örömem havában, igyekeztem,
mint a magányos számarcsődör,
szágulva vágtaztam.

Mint Utué, amikor már háza felé tekintget,
megtett utam tizenöt danna volt,
meg is állt rajtam vitézeim szeme!

Nippurban és Urban egy napon ünne-
peltem.
Testvéremmel, barátommal, az ifjú Utu
istennel
sört ittam a palotában, mit An alapozott,
zenészeim dobszóra, citerára énekeltek,
jegyesemmel, a szűzi Inninnel,
égen, földön a gyönyör úrnőjével,
étel, ital mellett együtt ültünk.

Ítéletem bíró nem támadja meg,
oda megyek, ahová szemem vágya húz,
oda érkezem, ahová szívem kíván.

Az igazi süveget An illesztette fejemre,
a pálcát a ragyogó Ekurban vettem ke-
zembe,
a tündökletes emelvényen, szilárd ala-
pú trónszéken
fejem égnek emeltem,
a királyság erejét nagygyá tettem,
az ellenséget megtörtem, a népet meg-
szilárdítottam!

A négy világtáj népe, lakjék akárhol,
nevem örök időkre megjegyezte;
fénylő énekben hirdeti,
fenségem magasztalja:
„Fenséges ő, a királyi erővel kitüntetett;

kitüntetett szerepe: az egyetlen tartomány volt, amely az év három hónapjá-
ban viselte e tisztet – míg több kisebb terület együtt töltötte be egy hónapig.

Az adózással, pontosabban a beszolgáltatással-elosztással eljutunk a kö-
vetkező fontos összetartó erőhöz, a hivatalnokréteghez és a hihetetlenül pre-
cíz adminisztrációhoz. Nemcsak rendkívüli aprólékossággal jegyezték fel
minden egyes beérkezett állatot, vezették a szaporulatot és az elhullást, ha-
nem ugyanígy kiszámították a közmunkák munkaigényét, a naponta elvég-
zendő munka mennyiségét, a szükséges dolgozók számát és a nekik kiuta-
landó fejadagokat, sőt előzetesen felbecsülték a termést, az állatállomány
változását stb., és rögzítették a becslt adatoktól való eltérést is. A legfonto-
sabb elosztóközpontok a már említett Puzris-Dagan, és a főleg gabonával
foglalkozó Duszabara voltak. Az ennyire aprólékos munka rengeteg embert
igényel, így hamarosan létrejött egy hatalmasra duzzadt hivatalnoki állo-
mány. Amíg a birodalomba zökkenőmentesen áramlottak a rendszeres és al-
kalmi bevételek, addig ez a réteg komoly segítséget nyújtott a javak elosztá-
sában, ám amint valamiért akadozni kezdett az ellátás, a hivatalnokok eltar-
tása súlyos teherré vált.

A külkereskedelem tekintélyes részét állami, vagy az állammal szerző-
désben álló, előre meghatározott juttatásért dolgozó kereskedők bonyolították,
de kimutatható a saját hasznára dolgozó független kereskedőréteg is.
Idegen származású kereskedőkről is van adat: néhány alkalommal a szemé-
lynév jelzőjeként az áll, hogy az illető ‘Meluhha fia’, azaz az Indus-civili-
záció szülötte – talán néhány bevándorlóról lehetett szó. Lagas területéről
van adatunk egy „Meluhha-faluról” is, bár lakói nem kereskedők, hanem ga-
bonatermesztők. Mindenesetre nem zárható ki, hogy valamikor létezett itt az
Indus-civilizációnak egy kereskedelmi lerakata.

Ez az előre tervezés pontos naptárat kívánt, ezért alakult ki az adminiszt-
ratív időszámítás, amely tizenkét harmincnapos hónapból állt, és benne
rendszeresen szökőhónapokat iktattak az utolsó hónap mögé. Emellett léte-
zett egy kultikus naptár is, mely felváltva használta a huszonkilenc- és har-
mincnapos holdhónapokat, de a szökőhónapokat ez a rendszer is ismerte. Itt
igazából nem egy évről, hanem két félévről kell beszélni, melyek a vetéssel
és az aratással kezdődtek. Az utóbbi naptár alapján számolták ki a különböző
ünnepeket, melyek részben a hold fázisaival függtek össze, részben az évkez-
désével, illetve az isteneket és istenné vált uralkodókat ünnepelték általuk. A
kultusz azonban már átvezet egy újabb összetartó erő, az ideológia szférájába.

A BIRODALMI IDEOLÓGIA ÉS A SUMER RENESZÁNSZ KITELJESÍTÉSE

A birodalmi ideológia kialakításakor a dinasztia uralkodói főleg a koradi-
nasztikus kor, kisebb részben pedig az akkád királyok hagyományaira támasz-
kodtak. Már a korai városállamok idején megfogalmazódtak az uralkodóval
szembeni feladatok: az istenektől kapott hatalmát felhasználva igazságosan
uralkodjék, munkálkodásával teremtsen jólétet, háború esetén győzedelmes-
kedjék, és mindenek előtt áldozataival biztosítsa az istenek jóindulatát. Ez az
elképzelés nem változott, csak most nem egy városról, hanem egy birodal-
omról kellett gondoskodni. A lakosságért való munkálkodás jelképe, a köz-
munkát szimbolizáló földhordó kosár, melyet a fejen cipeltek, kedvelt iko-
nográfiai motívum volt Mezopotámia egész története során, így ismerünk
Sulgit ábrázoló ilyen szobrocskákat is. A népről való gondoskodás címe, a
„jó pásztor”, megjelenik a királyhimnuszokban is. Ezen régi hagyományok
mellett az Akkád-dinasztiától átvett uralkodói titulusok (‘erős férfi’, ‘a négy
világtáj királya’), illetve az Ur-Namma által létrehozott ‘Sumer és Akkád

királya' cím is a területi integrációhoz alkalmazkodtak. Mezopotámia mindenkori egységének igazolására állították össze a Sumer Királylistát: a mű szerint a térségben a kezdetektől egy főhatalom létezett, és ez vándorolt városról városra. A városok meghatározott minta szerint váltakoznak: a vízözön előtti részt nem számítva – mely valószínűleg későbbi hozzátoldás –, észak váltakozik déllel, mégpedig többnyire Kis-Uruk-Ur sorrendben. Kis helyén időnként megjelennek más városok, például Awan, Hamazi, Mári, majd, már a történeti időkből, Akkád és a guti hordák. A koncepció célja, hogy igazolja a dinasztia főhatalomra való jogosultságát: észak bukása (Akkád és a gutik) után Uruk következett (Utu-hegal), majd Ur. A többi északi város pedig a birodalom határait jelölte ki, a délkeleten fekvő Awantól az északkeleti Hamazin át a nyugati Máriig, amiből az is látható, mennyire tekintették Márit függetlennek a dinasztia királyai. A koncepcióba nem illő, „kellemetlenkedő” Lagast viszont szándékosan mellőzték, ha már a birodalomban különleges helyet harcolt ki magának. A déli hagyományok folytatójaként Uruknek is kiemelt szerep jutott: az ottani epikus hősök különleges tiszteletben részesültek, pontosabban az ur-i királyok Lugalbandát tartották apjuknak, így Gilgames a testvérük lett, Inanna pedig Enlil és Nanna után a harmadik legfontosabb az istenek között – és a mindenkori király jegyese. Az isteni rokonságnak azért is kiemelt szerep jutott, mert maguk a királyok is istenné váltak.

A központi istenek tisztelete, a róluk való gondoskodás az uralkodó legfontosabb feladata volt. A neki felajánlott áldozati állatokat a központi állatgyűjtő helyről, Puzris-Daganból szállították az aktuális ünnepekre, bár ugyanez elmondható a főbb lokális kultuszokról is. Nemcsak a király, hanem a királyi család tagjai is mutattak be áldozatokat, tehát a központi szertartásokon ők is szerephez jutottak. A legfontosabb ünnepek a két *akiti*- (újévi, pontosabban 'újfélelvi') ünnep, az ún. *ezen-mah* ('nagy ünnep') Urban, valamint a nippuri Tummal-ünnep, amely Enlil felesége, Ninlín városon kívül fekvő szentélyéről kapta a nevét. Ezek az ünnepek több napig, adott esetben másfél hétig is tartottak. Az istenek mellett központilag előírt áldozatot kaptak a megistenült királyok, de még Ur-Namma is. Az istenné vált uralkodók ünnepét beiktatták minden város helyi naptárába, sőt szobraik is kiemelt tiszteletben részesültek, s azokat magánházakban is elhelyezték. Su-Színről tudjuk, hogy szobrait birodalom-szerre felállíttatta, sőt a főhivatalnokok ezzel fejezték ki lojalitásukat.

Az ideológia megfogalmazására új irodalmi műfaj alakult ki, a királyhymnus. Ennek gyökerei a lagasi irodalomban és az istenhymnuszokban keresendők, stilisztikailag rengeteg hasonlóság mutatható ki, ám ezzel együtt eredeti alkotásokról van szó. A királyhymnuszok jórészt az uralkodók tetteit és jellemét dicsőítik, de nem rugaszkodnak el teljesen a valóságtól: más feliratokkal párhuzamba állítva kiderül, hogy a bennük leírt csatorna-, út- és templomépitéseket, győztes hadjáratokat valóban végrehajtották. Természetesen az emberfölötti képességek, és az emberfölötti kapcsolatok is megjelennek a hymnuszokban. Sulgi írja magáról egy ünnep kapcsán: *Nippurban s Urban egy napon ünnepeltem./Testvéremmel, barátommal, az ifjú Utu istennel/sört ittam a palotában, mit An alapozott...*

A Nippur-Ur távolság kb. 150 km, ezt egy nap alatt egy ember nem tudja megtenni – de Sulgi nem ember. Róla egyébként tudjuk, hogy a korban szokatlan módon tudott írni-olvasni, sőt egy helyütt azzal kérkedik, hogy több nyelven beszél. A királyhymnuszok mellett érdemes szólni a nászénekekről is, melyeknek Inanna és az uralkodó közötti meghitt viszony a tárgyuk; főleg Su-Szín nászénekei méltók említésre.

A korszakban, mint láttuk, ismét fejlődésnek indult az irodalom, a klaszikus szövegek ekkor nyerték el végső formájukat, ezzel párhuzamosan

akit Szu'en az Ekisungalból
vitézséggel, erővel, méltó étellel aján-
dézott meg;
akit Nunamir fenséges erővel töltött el;
Sulgi az országok dűlője, a nép meg-
szilárdítója;
ég, föld felkentje: vetélytársa nincsen;
Sulgi az ég Hatalmas dédelgetett fia!"

Komoróczy Géza fordítása

INNIN SZERELMES ÉNEKE

SU-SZU'EN KIRÁLYHOZ

Szerelmem, mily drága vagy szívemnek,
gyönyöröd az ölelésben édes, mint a méz;
oroszlán, mily drága vagy szívemnek,
gyönyöröd az ölelésben édes, mint a méz.

Rabul ejtettél, remegve állok előtted,
szerelmem, bár vinnél nyoszolyádra;
rabul ejtettél, remegve állok előtted,
oroszlán, bár vinnél nyoszolyádra
Szerelmem, hadd zárjalak karomba,
forró csókom édes, mint a méz:
ízlelgetve ajkunk mézét, nyoszolyádon,
ölelésed gyönyörében legyünk boldogok;
oroszlán, hadd zárjalak karomba,
forró csókom édes, mint a méz!

Szerelmem, a gyönyört megízlelted velem.
Mondd el anyámnak: ízes étkekkel kínál;
s apámnak: ajándékokkal jutalmaz.
Vágyad, a vágy hova vonz? Én tudom:
szerelmem, hűvös hajnalig házunkban
heverjünk!
Szíved, a szív hol boldog? Én tudom:
oroszlán, hűvös hajnalig házunkban
heverjünk!

Hogyha te engemet szerelemmel szeretsz,
oroszlán, ölelő karoddal imádkozz
hozzám;
uram, istenem, Oltalmazó uram,
Su-Sz'en, ki kedves vagy Mulli szívében,
ölelő karoddal imádkozz hozzám!

Ölelésed édes, mint a méz, kezeddél
érints engem,
kezed emeld felém,
kezed nyújtsd felém!

Innin váltogató éneke.

Komoróczy Géza fordítása

fellendült az írnokeképés, amit a hivatalnokréteg megnövekedése is indokolt. Az irodalmi és adminisztratív szövegek, valamint a jogi okmányok mellett a levelezésekben is a sumer nyelvet használták. Emellett a gazdagság növekedésével párhuzamosan sorra épültek a templomok; e monumentális épületek mindenki számára jól illusztrálták a birodalom erejét. A monumentális művészethez képest a pecséthengerek kifejezetten csalódást okoznak: unos-untalan ismétlődnek az investitúra-, azaz az uralkodó hatalomba történő isteni beiktatását ábrázoló jelenetek, ezzel is megmutatva a központilag irányított művészet határait.

Bármennyire is virágzott a gazdaság, a kultúra, a mélyben már megindultak, vagy már régóta tartottak azok a folyamatok, melyek a dinasztia meggyengüléséhez és végül bukásához vezettek. Ahogy az előző fejezet bevezetőjében jeleztem, az elsődleges okok a birodalmon kívül keresendők, de ezek a birodalom belső szerkezetéből vagy a kezdetektől adott viszonyokból fakadó megold(hat)atlan problémákat is felerősítették. Először tehát célszerű a belső helyzetet megvizsgálni.

A SUMER RENESZÁNSZ BELSŐ KORLÁTAI

Noha magának a birodalomnak a létét ez közvetlenül nem veszélyeztette, hosszú előzményei miatt a térség gyökeresen megváltozott nyelvi-etnikai viszonyaival kell kezdeni. A sumer nyelvnek a megelőző részben tárgyalt felvirágzása, az irodalmi művek nagy mennyisége, az új műfajok megjelenése, s az, hogy az adminisztráció, a jogi okmányok és a levelezés nyelve sumer volt, alapvetően félrevezető képet sugall. Ekkorra ugyanis ez a nyelv a kihálás szélére jutott, a mindennapok beszélt nyelve az akkád lett. E jelenségre közvetlen és közvetett bizonyítékaink is vannak; a folyamat megértése végzett célszerű az utóbbiakkal kezdeni.

Már volt szó arról, hogy a koradinasztikus időszakban is kimutatható a megtelepedett, városlakó sémi (akkád) népesség. Az akkori, amúgy is képlékeny etnikai határ fokozatosan tolódhatott délre. E folyamat végét keresve feltűnő, hogy az óbabilóni kor összes eddig ismert levelét akkádul írták: 1900 körül tehát a sumer-akkád nyelvváltás teljessé vált. A rögzült formulákra épülő jogi okmányok ugyan sumerül íródtak, ám ez a hagyományoknak köszönhető, amelyet a beszélt nyelv nem követett; ha voltak még egyáltalán sumerül beszélők, már ők is kétnyelvűek voltak. Mivel egyetlen forrásban sem találhatók nyelvi-etnikai ellentétekre utaló nyomok, e folyamatnak természetesnek és lassúnak kellett lennie, és már a III. Ur-i dinasztia időszaka előtt meg kellett kezdődnie. Ezek szerint a sumer és az akkád nyelvű népesség évszázadokon át élt egymás mellett egyazon területen, egyazon életmódot folytatva és egyazon kulturális hagyományt építve. A történelemben oly sokszor megfigyelt természetes asszimiláció tanúi vagyunk itt is: a valószínűleg jóval népesebb akkád csoport fokozatosan magába olvasztotta a sumert. Ezt a békés nyelvcsere és szimbiotikus viszonyt különösen fontos hangsúlyozni, mert bizonyos, önmagukat tudományosnak hirdető magyar nyelvű könyvekben még napjainkban is felbukkan a „sumérokat” és magas-kultúrájukat elpusztító barbár „szémiták” víziója. E folyamattal párhuzamosan zajlott egy másik asszimiláció, a beáramló amurrú nomádok asszimilációja is: mind az akkád nyelvű népesség, mind a mezopotámiai ékírásos hagyomány elég erősnek bizonyult ehhez. Mivel az amurrúk is sémi nyelvet beszéltek, számukra nyilván könnyebb volt az akkád átvétele, ami szintén nem kedvezett a sumer nyelv fennmaradásának.

A közvetlen bizonyítékokat az uralkodónevekkel érdemes kezdeni. Mint már említettem, figyelemreméltó, hogy a sumer nyelv fellendülését előidéző

A KÜLVILÁG KORLÁTAI

dinasztia két utolsó tagjának akkád neve van. Ennél is beszédesebb azonban a legjelentősebb király, Sulgi levele, amelyben felszólítja családtagjait, hogy sumerül írják a leveleiket – tehát ebben az időben a királyi család tagjai is kezdtek már áttérni az akkád használatára!

A birodalom számára ez a folyamat „csupán” áttélesen jelentett veszélyt: egy kívülről érkező *homo novus* nyilván könnyebben hirdethette magát legitim uralkodónak és a hagyományok őrzőjének, ha a hagyományok nyelve a többség számára nem élő, hanem halott nyelv volt – ahogy ezt Isbi-Erri esetében is megfigyelhetjük.

A KÖZPONTOSÍTÁS KORLÁTAI

Az Akkád-dinasztia kapcsán már felmerült, hogy a városok függetlenségi hagyománya komoly, sőt hosszú távon megoldhatatlan problémát jelentett a birodalomnak. Bár a III. Ur-i dinasztia ezt a kérdést sikeresebben kezelte – hiszen a magterületeken a hanyatlásig egyetlen fegyveres felkelésről sincs adatunk –, a városállamok mégis emlékeztek még önállóságukra.

A központi irányítás nem kérdőjeleződött meg, mint ahogy a rendszer beszolgáltatások-kiutalások formájában való működtetése sem. Megkövetelték az uralkodók kultuszát, és ehhez is központilag küldték az áldozati állatokat. Mindemellett az egyes városok megőrizték a helyi naptárt, a helyi hónapneveket, és a helyi vallási ünnepeket. Ez a tény egyfelől összefért a birodalom rendjével, hiszen a helytartók a helyileg „illetékes” isten előtt feleltek tetteikért, az adott terület gyarodásáért, másfelől viszont a helyi tradíció megőrzését is jelentette. Néhol talán egy kicsivel többet is: a legnagyobb provincia és egyúttal Lagas állam központjában, Girszuban a királyok mellett elhunyt *ensziknek*, így például a még független Gudeának is áldoztak, ugyanakkor a holdünnepeken, tehát Ur istenének ünnepén a lagasi istenek közül csak a helyi *enszi* védőistene részesült az áldozatból. Meg kell említeni azonban azt is, hogy az itteni nagy istenek egyáltalán nem tűnnek fel a kultikus szövegekben. A szóban forgó *enszi* Ir-Nanna volt, aki Sulgi alatt kezdte pályafutását, Su-Szín idejében már *szukkal-mah*, továbbá egy sor város és körzet helytartója vagy katonai parancsnoka; talán csak azért nem próbált önállósodni, mert az egyik királylány a menyje volt. Ám ez sem váratt sokáig magára: Isbi-Erri majd épp e függetlenségi hagyományt fordítja Iszinben a maga javára... Lagas kapcsán az ún. Lagasi Királylistáról is szólni kell. Mivel a már említett okok miatt a Sumer Királylista szerkesztői Lagast szándékosan kihagyták, itt elkészült egy „ellenlista”, amelyen jól érződik a satirikus hangvétel: kitalált uralkodók és irreálisan magas uralkodási évek is szerepelnek benne, és nyilván az sem véletlen, hogy a lista Gudeát tünteti fel utolsó *enszikiént*...

Az északkeleti térségben szinte folyamatosan háborúzni kellett, részint az itteni hegyi népekkel, részint a 3. évezred végén megjelenő hurrikkal. Mégsem ez jelentette a legfenyegetőbb veszélyt, hanem keleten Elám, nyugaton pedig a beáramló amurrú nomádok.

Elám az egyetlen államalakulat, amely a koradinasztikus időszaktól majdnem az önálló Mezopotámia végéig kíséri a Folyóköz történetét. Elám mint a nagy vetélytárs szerepel a 3. évezredi forrásokban, és több uralkodó kérkedik elfoglalásával, vagy legalább egy sikeres hadjáratával – a gyakorlatban ez ugyanazt jelentette. Ennek ellenére a kereskedelmi kapcsolatok mindvégig töretlenek maradtak, mivel mindkét félnek szüksége volt a másik termékeire, valamint egymás felé közvető kereskedelmet is folytattak. Maga az elámi állam inkább a különböző hegyi területek közti szövetségként létezett, melynek két központja Szúsza és a jóval délkeletre fekvő Ansan volt. E kettős központ és a szövetségi rendszer igen rugalmas szerkezetet eredményezett: a mezopotámiai térség megerősödésekor a súlypont áttevődött Ansanba, gyengülésekor visszatért Szúsza, és integrálta a síkvidékkel szomszédos hegyi területeket is, de időnként ezekről a szomszédos területekről indult ki az egyesítés is. A súlypont és a fennhatóság pulzálása, valamint Ansan nagy távolsága miatt Elámot nem sikerült teljesen elfoglalni, és a fölötté való politikai befolyás is ritkán valósult meg. Ugyanakkor a térség kulturálisan összetartozott: szervesen fejlődött ki az ún. protoelámi kultúrából, saját írással rendelkezett, de mezopotámiai hatásra átvette az ékírást is.

Sulgi idejében Szúsza a III. Ur-i dinasztia fennhatósága alá került, ám azt nem tudjuk, mennyire volt szoros ez a kötelék. Mindenesetre Ibbi-Szín uralkodásának kezdetén a város gyorsan csatlakozott az újra egységesülő Elámhoz, és a legfőbb katonai fenyegetést jelentette. A sumer királynak többször is hadjáratot kellett vezetnie a térségbe.

Ugyanakkor nyugatról az amurrú beáramlás vált a legkomolyabb problémává. Mivel a nomád népesség napjainkig meghatározó tényező a Közel-Keleten, érdemes részletesebben szólni róluk.

A nomadizmusnak két fajtája ismert: a városok által részben vagy teljesen körülvett térségben zajló zárt, és a településektől távoli, nagy nyílt térségeken folytatott nyílt nomadizálás. Ez utóbbival majd csak az 1. évezredben kerülnek kapcsolatba a mezopotámiai birodalmak délen az arab törzsek, északon a kimmerek és szkíták révén. A zárt nomadizmus két további típusa a hegyvidéki népek (gutik, kassúk) függőleges, illetve a sztyeppén, félsivatagos területen űzött vízszintes nomadizálás (amurrúk, arámiak). E zárt nomadizmus jellemzője a kisállattartás (juh, kecske), emiatt e közösségek nagyon nem távolodhatnak el a víz közelségétől. Az esős évszakban a sztyeppe eltartja a nyáját, ezért ekkor vándorolnak, a szárazság beköszöntével a folyóparthoz vagy itató-közelbe vonulnak, és ott időlegesen

megtelepednek, sőt földművelést is folytatnak. Ezt az életmódot hívjuk szezonális migrációnak. Ekkor kerül sor a városlakókkal való érintkezésre: az aratás után a nyájak a földművesek tarlóin legelnek, az állatok megrágyázzák a földet, miközben zajlik a különböző termények, termékek cseréje. A hegyi nomádok a tél beálltával költöznek le a völgyekbe, és ekkor veszik fel a kapcsolatot a letelepült lakossággal. A zárt nomadizmus szerves velejárója az állandó letelepedés, a városba költözés: a nincstelenség beköltözésén egy városba munkát vállalnak, a leggazdagabbak és legtekintélyesebbek pedig a vagyonukból származó jövedelmet fektetik ingatlanokba. Ugyanakkor megfigyelhető a folyamat fordítottja is: ha egy adott terület eltartó képessége nem teszi lehetővé a letelepedett életformát, a városlakók elkezdnek nomadizálni, és a település elnéptelenedik (ilyen időszakos telepek ma is láthatók). A törzsek vezetői, a sejkek gyakran vállaltak vezető tisztségeket a városi hierarchiában, mert így a törzs előtt nőtt a tekintélyük, és a városra gyakorolt befolyásuk is. Időnként – erőszakkal – az adott város fejedelmi címét is sikerült megszerezni. Ez a kettős betagozódás az ún. dimorf törzsi struktúra. A nomádok komoly fegyveres erőt képviseltek, ezért szívesen alkalmazták őket védelemre, katonáskodásra is. Ez a kölcsönös haszon alapuló kapcsolat akkor borult fel, ha a nomádok túl nagy száma miatt a sztyeppe már nem nyújtott elegendő táplálékot, és az állatállomány már a megművelt földeket pusztította, illetve ha a nomádok megkívánták a városlakók javait – ami sűrűn előfordult –, és rablóportyára, arab szóval razziára indultak. Ilyenkor az adott város gyakran egy rivális törzs védelmét kérte. A letelepedett sejkek és kíséretük gyorsan asszimilálódott a városi kultúrához, és vált annak védelmezőjévé a következő nomád hullámmal szemben.

Ez a folyamat jutott kritikus pontjához a III. Ur-i dinasztia idején. A beáramló amurrúkkal szemben először Sulgi épített falat, majd Su-Szín zárta el ugyanígy a Tigris és Eufratész közti területet a két folyó egymáshoz legközelebbi szakaszán. Ez azonban csak rövid ideig segített: Ibbi-Szín uralkodása elején az amurrúk áttörték a falat, és beözönltek a birodalom szívébe, megindítva annak haláltudását.

VÁLSÁG ÉS BUKÁS

Ibbi-Szín idejére a birodalom helyzete igen súlyossá vált: északkeleten a hurrik már korábban is fenyegetést jelentettek, és emellett a hegyi népek újabb támadása érte a keleti csapatokat. Noha az uralkodó ezt a veszélyt még el tudta hártani, a belső gondok hamarosan az egész rendszert mozgósító hadjáratokat is lehetetlenné tették. A legnagyobb problémát a folytonosan beáramló amurrúk jelentették: állatállományuk már a művelt földekben tett kárt, és egyre gyakoribbá vált a városok, falvak megtámadása, a kétféle népesség összetűzése. Emiatt csökkentek az állami

bevételek, megnehezítve a központi vállalkozásokat, beleértve például a csatornák karbantartását is, ami tovább rontotta az élelmiszer-ellátást. Ekkor mutatkozott meg a túlmeretezett hivatalnokréteg hátránya, hiszen ennek a „vízfejnek” az ellátása fontosabb kérdések megoldása előtt vonta el az erőforrást. A birodalom válságát észlelve felerősödtek a függetlenségi törekvések, és a periférián rendszeressé váltak a felkelések. Különösen érvényes volt ez a keleti területekre, ahol a megerősödött Elámtól támogatást remélhettek. A király is egy Elám elleni hadjáraton volt, amikor egy tábornok, a Máriaiból származó Isbi-Erra uralkodóját becsapva elfoglalta Iszint és Nippurt, majd kinyilvánította függetlenségét, és megalapította az Iszini dinasztia. E lépését a nippuri Enlil-papság is legitímálta. Isbi-Erra csatlakozásra szólította fel a városokat, az ellenállókat elfoglalta; Ibbi-Szín kezén hamarosan csak Ur környéke és néhány kitaró település maradt.

A bomlási folyamat már korábban megkezdődött: erre utal, hogy Ibbi-Szín évnevei uralkodása legkorábbi éveitől kezdve egyre-másra tűnnek el a déli városokból.

Az elámi királyság ekkorra végleg lerázta az ur-i fenntartókat. Az egyesítés ezúttal északról történt: Simaski királya, Kindattu fogta össze az elámi térséget, majd anynyira megerősödött, hogy 2004-ben támadást indított a Folyóköz területe ellen. Isbi-Erra nagy nehézségek árán meg tudta védeni magát, de Ur sorsa megpecsételődött: kiéheztették, elfoglalták és 10 évig megszállva tartották. Ibbi-Szín Ansanba hurcolták, ahol meghalt.

UTÓDOK ÉS ÖRÖKÖSÖK

Isbi-Erra 1995-ben szorította ki ez elámiakat, és ettől fogva egy fél évszázadig Iszin gyakorolta a főhatalmat. Külsőségekben az itteniek szolgálai másolták a III. Ur-i dinasztia királyait: már a második uralkodó istenné nyilvánította magát, a feliratok „hivatalos” nyelvénévé tették a sumert, megszülettek az e nyelven írott királyhimnuszok, és a Sumer Királylistához egyszerűen hozzátoldották saját uralkodási éveiket, figyelmen kívül hagyva – vagy nem ismerve – az eredeti koncepciót. A birodalmat azonban már nem lehetett helyreállítani: a többi városban egymás után kerültek hatalomra az amurrú sejkek, akik nem ismertek el semmilyen főhatalmat. Egy-egy sejk sikeressége nagyban múlott korábban megszerzett tekintélyén, azon, hogy hány kisebb törzsfőt tudott maga mögé állítani. Egy város trónjának megszerzése ezt a tekintélyt csak erősítette, sőt ideológiai alapot adott a városok közti viszályokba való beavatkozásra. A legerősebb sejktség Larsza központtal épült ki, és megkezdte harcát Iszin visszaszorításáért. A küzdelem váltakozó sikerrel zajlott, de az egységet Hammurápi vezetésével majd csak Babilón állítja vissza egy rövid időre a 18. században. Addigra azonban a térség teljesen amurrúvá vált, akik anynyira átvették és átörökítették a mezopotámiai hagyományt, hogy ma eredeti anyanyelvüket is csak a személyneveikből

próbálják rekonstruálni a kutatók. Sajat nyelvül az akkádót választották, és a sumerből végleg egyfajta „latin” lett.

Miközben a sumer nyelvű népesség lassan beleolvadt az akkád-amurrú többségbe, magának a nyelvnek a presztízse a III. Ur-i dinasztiának és a sumer reneszánsznak köszönhetően továbbra is magas volt. Az óbabilóni időszakban jelentek meg a sumernek mint idegen nyelvnek oktatását szolgáló kétnyelvű listák, illetőleg a sumer ragozást az akkád megfelelőjével párba állító grammatikai táblák. Ugyanakkor az irodalmi szövegkorpusz magja továbbra is a sumer birodalom idején összeállított anyag maradt. A sumer mítoszok sok esetben nyersanyagul szolgáltak akkád megfelelőiknek: erre a legismertebb példa az óbabilóni Gilgames-eposz. Emellett, ahogy erről már volt szó, a korszak elejének jogi okmányai továbbra is sumerül íródtak. Ez a nyelv még egyszer jutott politikai szerephez: a 2. év-

ezred közepén a Babilóniát elfoglaló kassú királyok felirataikat e nyelven írták, nyilván propagandisztikus céllal, levezetésüket ugyanis akkádul bonyolították.

Legalább ilyen fontos az ideológiai örökség: ettől fogva a birodalom megteremtése, tehát a teljes Mezopotámia, és minél több szomszédos terület feletti uralom lett minden király célkitűzése. Mivel az első birodalmi kísérlet az Akkád-dinasztiához kötődött, mindenki az általa birtokolt hatalmat akarta újjáéleszteni – de a birodalmi gondolat ilyen kitarító érvényesüléséhez szükség lett volna a III. Ur-i dinasztia államára, szervezettségére és ideológiájára. A próbálkozások eleinte nem jártak sikerrel, mert az alapítóval együtt sírba szálltak a birodalom-kezdemények is; csak a középasszír uralkodók tudtak tartós, egy évszázados uralmat megvalósítani, hogy aztán erre hivatkozva az 1. évezredi AsszírIA válják a közel-keleti világ urává.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

ÖSSZEFOGLALÁSOK

Mezopotámia történetének magyarul is olvasható összefoglalói: M. Roaf, *A mezopotámiai világ atlasza*, Bp., 1998; J.N. Postgate, *Az első birodalmak*, Bp., 1985; Kalla Gábor, *Mezopotámiai uralkodók*, Bp., 1993; A.L. Oppenheim, *Az ókori Mezopotámia* című könyve a 3. évezretet csak mint előzményt tárgyalja. Mindegyik könyv közerthető és viszonylag rövid áttekintést ad a III. Ur-i dinasztiáról és előzményeiről.

Idegen nyelven az alapvető összefoglalás: W. Sallaberger – A. Westenholz, *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, OBO 160/3. Freiburg Schweiz – Göttingen, 1999. A koradinasztikus és az azt megelőző korhoz: J. Bauer – R.K. Englund – M. Krebernik, *Mesopotamien. Spturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*, OBO 160/1. Freiburg Schweiz – Göttingen, 1998. Főleg társadalmi és gazdasági kérdésekkel foglalkozik J.N. Postgate, *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*, London – New York, 1994.

FORRÁSOK

A korszak forrásai közül magyarul csak kevés olvasható. A 3. évezredből válogatás: Sumer Királylista, koradinasztikus és akkád királyfeliratok és krónikák, Gudea himnusza és egy szoborfelirata, jogi okmányok a III. Ur-i dinasztia idejéből: Harmatta János (szerk.), *Ókori keleti történeti chrestomathia*, Bp., 1964, 85–116. Itt az Iszini dinasztia két szövege is olvasható: 117–20. A sumer irodalmi szövegekből, többek között a királyhymuszokból és a bukás korának levelezéséből nyújt bő válogatást Komoróczy Géza könyve: *Fénylő ölednek édes örömeiben. A sumer irodalom kistükre*, Bp., 1983.

A legfontosabb idegen nyelvű szövegkiadások a következők:

Királyfeliratok: a Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods (RIME) kötetei:

1. D.R. Frayne, *Pre-Sargonic Period (2700-2350 BC)*, Toronto – Buffalo – London, 2002.
2. Uő, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, Uo., 1993.
- 3/1. D.O. Edzard, *Gudea and His Dynasty*, Uo., 1997.
- 3/2. D.R. Frayne, *Ur III Period (2112-2004 BC)*, Uo., 1997.

Az irodalmi szövegek közül számunkra a királyhymuszok a legfontosabbak. Ur-Namma himnuszaik legújabb feldolgozása: E. Flückiger – Hawker, *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition*, OBO 166. Fribourg Switzerland – Göttingen, 1999. Sulgi néhány – bár igen töredékes – himnusza napjainkig kiadatlan. Két szövegkiadást

kell megemlíteni: G. Castellino, *Two ulgi Hymns (BC)*, Roma, 1972 és J. Klein, *Three ulgi Hymns. Sumerian Royal Hymns Glorifying King Sulgi of Úr*, Ramat-Gan, 1981. A III. Ur-i dinasztia királyhymuszainak jelentős része olvasható az interneten is: <http://www.etc-sl.orient.ox.ac.uk>. A III. Ur-i dinasztia királyi levelezésének feldolgozása: P. Michalowski, *The Royal Correspondence of Úr*, Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 48106, 1976.

A dinasztia irdatlan mennyiségű gazdasági szövege szétszóródott a világ múzeumaiban, és a kiadások sokszor csak az ékírásos táblákra vagy a szövegek sumer átirására szorítkoznak. A Magyarországon, a Szépművészeti Múzeumban található szövegek kiadása, fordítása: Everling János, „Sumerian Texts in the Museum of Fine Arts – A Szépművészeti Múzeum sumer szövegei”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts – A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 90–91. (1999) 7–22. és 149–155. Adásvétellel kapcsolatos szövegek kiadása: P. Steinkeller, *Sale Documents of the Ur-III-Period*, FAOS 17. Stuttgart, 1989.

Ur-Namma törvénykönyvének legújabb feldolgozása: C. Wilcke, „Der Kodex Urnamma (CU): Versuch Einer Rekonstruktion”: Tzvi Abusch (ed.), *Fs Jacobsen*, Winona Lake, Indiana, 2002, 291–333.

TANULMÁNYOK ÉS RÉSZMONOGRÁFIÁK

A mezopotámiai történelem birodalomközpontú megközelítéséről és a birodalmi hagyományokról: M.T. Larsen, „The Tradition of Empire in Mesopotamia”: M.T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*, Mesopotamia 7, Copenhagen, 1979., 75–103; a 3. évezredi birodalmi elképzelésekről: G. Steiner, „Altorientalische 'Reichs'-Vorstellungen im 3. Jahrtausend v. Chr.”, uo., 125–143. Az uralkodói címekről: W.W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*, New Haven, 1957. A mezopotámiai irodalmi-történeti hagyományról: H. G. Güterbock, „Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern I.”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 42 (1934) 1–91, Lagas városállamról Gudea idejében: A. Falkenstein, *Die Inschriften Gudeas von Laga. I. Einleitung*, AnOr 30. Roma, 1966.

Jászi Oszkár említett műve: *A Habsburg-monarchia felbomlása*, Bp., 1982. Az idézett rész a különböző erőkről: 211–212.

A gazdaság működéséről is jó képet ad két, amúgy az adminisztratív és a kultikus időszámítással foglalkozó mű: R. K. Englund, „Administrative

Timekeeping of Ancient Mesopotamia”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 31 (1988) 121–185, és W. Salaberger, *Der Kultische Kalender der Ur-III-Zeit I-II*, UAVA 7/a-b, Berlin – New York, 1993. A királyhymuszokról: Komoróczy Géza, „A III. Ur-i dinasztia királyhymuszai”: uő, *A sumer irodalmi hagyomány*, Bp., 1979, 365–415. A Sumer Királylistával kapcsolatos ideológiáról: C. Wilcke, „Die Sumerische Königsliste und erzählte Vergangenheit”. J. van Unger-Sternberg – H. Raineu (Hrsg.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung*, Colloquium Rauricum I. Stuttgart, 1988, 113–140, és uő: „Genealogical and Geographical Thought in the Sumerian King List”: H. Behrens et al., *Fs Sjöberg*, Philadelphia, 1989, 557–571.

A sumer nyelv visszaszorulásáról és a sumer-akkád nyelvcseréről: J. S. Cooper, „Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad”: *Orientalia* 42 (1973) 239–246. Tágabb összefüggésben és a kérdést inkább kiindulópontként kezelve: Komoróczy Géza, „Meddig él egy nemzet? Nemzeti identitás vitáinkhoz: egy másként gondolkodó nézet

az ókori Keletről”: uő, *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*, Bp., 1995, 279–312.

Mezopotámia és Elám kapcsolatával foglalkozik egy konferenciakötet: *Mesopotamie et Elam. Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique Internationale, Gand, 10-14 juillet 1989*, Ghent, 1991. A nomád népeket, a nomadizmus fajtáit tárgyaló legújabb, rövid és áttekinthető összefoglalás: M.P. Streck, „Nomaden”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9, Berlin – New York, 1998–2001, 591–595. A III. Ur-i dinasztia bukásáról a levelek és egy sírató alapján: C. Wilcke, „Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur III.”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 60 (1970) 54–69.

Tisztában vagyok vele, hogy az idegen nyelvű szakirodalom egy része az érdeklődőknek, de még a tágabb szakmai közönségnek sem elérhető, mert köz- és szakkönyvtáraink anyagi lehetőségei igen korlátozottak. Bízunk abban, hogy az eddigi maradékelvű tudomány- és oktatáspolitikát mielőbb felváltja egy tisztességebb – és európaibb.

